

Tasavvuf Kültüründe İntikam (Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği)

The Revenge in Islamic Mysticism (An Example from Erzurumlu İbrahim Hakkı)

Mustafa Güneş*

Özet:

Tasavvuf kültüründe, insanın en büyük düşmanı, kendi nefsi ve benliğidir. Bunun için başkalarıyla uğraşmak yerine, kendi nefsinin ıslah edip kötülüklerden uzaklaşarak ondan intikam almak yoluna gidilmiştir. Çünkü benlik ve nefis, eğitilmediği takdirde insanın ebedi hayatını tehlikeye sokabilecek bir özelliğe sahip olur. Nefis, eğitilerek yaratıcının razı olduğu bir dereceye yükselebilir. XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanında, nefsin olumlu ve olumsuz (genellikle olumsuz) bazı özelliklerine vurgu yapılmıştır. Bu yazıda, ilgili eserden seçilen örneklerle nefsin bazı özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nefis, İntikam, Erzurumlu İbrahim Hakkı.

Abstract:

In Sufism, the greatest enemy of a man is his self and his flesh. For this reason, Sufism taught one to keep away from evil and thereby take revenge from his flesh. Unless flesh and self is disciplined, they will pose a threat to man's eternal life. The flesh, by training, may rise to a degree which is acceptable to God. A 18th century sufi poet, Erzurumlu İbrahim Hakkı, wrote about the positive and negative (generally negative) aspects of the flesh in his book Hakkı Divanı. This article enumerates a selection of verses on some of the properties the flesh as expounded in this work.

Keywords: Islamic mysticism, flesh, revenge, Erzurumlu İbrahim Hakkı.

* Yrd. Doç. Dr. Mustafa Güneş, Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kütahya.
mgunes188@hotmail.com

Tasavvuf kültüründe, affedici olmak önemli bir erdem olarak kabul edilir. Tasavvuf büyükleri, affeden kişinin, Allah tarafından affedileceğini ifade ederek insanları kin, nefret ve öç alma gibi kötü tutku, duygu ve davranışlardan uzaklaştırmak istemişlerdir. Kötülükleri emreden eğitilmemiş nefis-i emmâre, insanı kin, nefret ve intikam gibi zararlı davranış ve duygulara sürükler. Nefis eğitimi, insanın kötülüklerden uzaklaşıp erdem yolunda ilerleyebilmesi için mutlaka yaşanması ve mutlaka yerine getirilmesi gereken bir süreç olarak kabul edilir.

Tasavvuf kültüründe, insanın en büyük düşmanı, kendi nefsi ve benliğidir. Bunun için tasavvufî hayatta başkalarıyla uğraşmak yerine her insanın kendi benliğinde bulunan zararlı alışkanlıkları ıslah veya yok etmesi gerektiği inancı hâkimdir. Çünkü benlik ve nefis, eğitilmediği takdirde insanın ebedi hayatını tehlikeye sokabilecek bir özelliğe bürünür. Nefis (emmâre), eğitilerek ilk yaratılışında olduğu gibi insanı, yaratıcısının kendisinden razı olduğu bir dereceye (nefis-i kâmile) yükselebilir. Bu yükselişte takip edilen zorlu süreçte tasavvuf literatüründe seyr ü sülûk adı verilir.

XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanında, nefsin olumlu ve olumsuz (genellikle olumsuz) bazı özelliklerine vurgu yapılmıştır. Bu yazıda, Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânından¹ seçilen bazı örneklerle, insanı intikama yönlendiren temel unsurlardan birisi olan nefsin bazı özellikleri üzerinde durulmuştur.

Tasavvuf kültüründe, gücü yeterken güçsüzleri affetmek önemli bir erdem olarak kabul edilir. Tasavvuf büyükleri, intikam almağa gücü yeterken affedici olan kişiyi, her şeye yeten gücü Allah'ın affedeceğini ifade ederek insanları, daima kin ve nefret kötü tutku duygularından uzaklaştırmak istemişlerdir.²

Tasavvuf kültüründen geniş ölçüde etkilenen fütüvvet geleneklerinden biri de insanın gazap, kin, nefret ve intikam ürünü olan duygu ve davranışlardan kaçınmasıdır. Bu konuda Muâviye ibn Ebu Süfyan'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Gerek sahip olduğum ve gerekse sahip olmadığım şey için neden kızayım? Eğer malik isem intikam almağa muktedirim; artık nefsimi gazaba sokmam. Malik değil isem, benim ona kızmış olmam, karşımdaki kişiye bir zarar vermez. Onun için nefsimi yine gazaba sokmam.”³

¹ Mustafa Güneş, *Tıpkıbasım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı*, İstanbul 2008.

² Sülemî, çev. Süleyman Ateş, *Tasavvufta Fütüvvet*, Ankara 1977, s. 38.

³ age., s. 73.

Varlıklar içinde ahsen-i takvim⁴ suretinde yaratılan bir sultan olan insanoğlu, nefsinin olumsuz yöndeki isteklerine uyarsa yaratılışın en yüksek noktasından (Ahsen-i takvim), en aşağıda bulunan bir dereceye düşer. Tasavvufi anlayışa göre yaratılışında ilâhi cevher taşıyan tek varlık olan insan, sonsuz derecede iyilik ve kötülüğe müsait olan bir varlıktır.

Melekler, sadece iyilik yapabilecek, Şeytan da sadece kötülük yapabilecek bir yaratılışa sahiptir. İnsan, nefis yönüyle şeytanî, ruhsal bakımdan da melekî bir varlık olduğu için hem iyilik hem de kötülük yapmaya müsait bir varlıktır. Dolayısıyla insan benliği, çok yönlü bir özelliğe sahiptir. Kendini sadece nefisten ibaret olarak gören kişi, onun peşinden giderek hayat sermayesini kötüye kullanmış olur.

İnsanın şeytanî yönünü temsil eden nefsin çeşitli dereceleri vardır. Bu derecelerin ilk basamağı nefs-i emmâre olarak adlandırılır. Nefsi, tasavvufi terbiyeye tabi tutulmamış yani nefs-i emmare sahibi bir kişi, daima intikam almak ister. Tasavvuf, insanın hayvani yönünü temsil eden nefsi eğiterek meleki tarafını (ruh) güçlendirir. Böylece intikam ve nefret gibi nefsanî boyutlu duyguları yok etmeye çalışır. Bunun için riyazet, halvet ve oruç gibi ibadetlerle nefis terbiyesi yapılır. Nefis terbiyesinde başarıya ulaşmak için insan-ı kâmile (mürşit) ihtiyaç duyulur.

Sosyal hayatta, bir kimsenin kendisine yapılan haksızlık ve küçük yanlışların intikamı peşinde koşması, ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açar. Affedici olmak, insanlar arasındaki bağları güçlendirir ve toplumsal huzura zemin hazırlar. Tasavvuf, bir taraftan nefsi terbiye ederek onun kötü isteklerine mani olurken bir taraftan da toplumsal barışın temini noktasında da çok önemli bir kamusal hizmet görevini de üstlenmiş olmaktadır. Toplumsal huzura sahip olmayan toplumların üretip ilerleme imkânları da oldukça zayıflamış olur.

İntikam mefhumuna, Klasik Türk edebiyatının temel kaynaklarının başında gelen ve İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an'da da yer verilmiştir. Allah'ın doksan dokuz isminden biri de Müntakimdir (İntikam alıcı). Kur'an'da, “Allah, intikam sahibidir, intikam aldık, alacağız, alırız.” (Ali İmran 4, Maide 95, İbrahim 47, Zümer 37, Secde 22, Zuhuruf 41, Duhan 16, Araf 136, Hicr 79, Zuhuruf 25) buyrulur. (bkz. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı Meâl*, Haz. Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, Ankara 1985.)

Bu ayetlerde geçen, intikam ve intikam alma ifadesi, “büyük bir mahkemede yine büyük bir hâkim tarafından suçluların cezalandırılması ve zulme maruz kalan mazlum insanların hakkının zalimlerden alınması” şeklinde yorumlanabilir. Kutsal kitapta geçen bu

⁴ *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, hzl. Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, Ankara 1985, s. 593; “Biz, insanı en güzel şekilde yarattık.” Tin (95) suresi ayet nu. 4.

tür emirlerin, kötülükten uzaklaştırma anlamında toplumsal barışın teminine yardımcı olabileceği söylenebilir. Böyle bir intikam ve cezalandırma olgusu olmamış olsaydı dünya hayatında, kötülük yapan ve adaletsiz davranışlarda bulunan kimseleri engellemek oldukça zorlaşır belki de imkânsız hâle gelirdi.

Kültürümüzde kötülük yapan bir kısım insanların, yaptıklarının karşılığını dünya hayatında alacakları ve maruz kalınan bir haksızlık karşısında, kişinin kendi kendini sorguya çekip nefis muhasebesi yapması gerektiği düşünülür. Bunun için anonim hale gelen aşağıdaki mısralar daima hatırlanır: “*Cümle eşyâ Hâlık’ındır, kul eliyle işlenir. /Emr-i Bâri olmayınca, sanma bir çöp deprenir / Hak intikamını yine kul eli ile alır./Ledün ilmini (hikmet, mana ilmi) bilmeyen bunu kul yaptı sanır.*”

Tasavvufta, kötülüklerden arınmak ve intikamdan uzaklaşmak için insanın özü olarak kabul edilen kalbin, çeşitli hastalıklardan, kötü alışkanlıklardan kurtulması ve kişinin nefisini eğitmesi (tezkiye-i nefis) gerekir. Genellikle, nefsi ıslah süreci, aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanır: nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülhime, nefis-i mutmainne, nefis-i râziyye, nefis-i marziyye ve nefis-i sâfiye (kâmile). Nefsin, bazı derece ve özellikleri şöyle sıralanabilir:

Emmâre: Kötülükleri emreden nefis-i emmâre, yerine getirilmesi gereken emir ve yasaklara uymaz. Nefis-i emmâre sahibi bir kişi, şehvet düşkünü olup hayvanî nefsin tahakkümü altındadır. *Levvâme*: İlahi emir ve yasaklara uymaz, günahlarından pişmanlık duyar ve günah işlemeye devam eder. *Mülhime*: Bu safhada, nefis belli bir ölçüde terbiye edildiği için kötü istekler, yerine getirilmese de onlara karşı gizli bir meyil ve istek söz konusudur. *Mutmainne*: Nefsin bu basamağında bulunan kimseler, ilim sahibi olmalarına rağmen amel bakımından zayıftır. *Râziyye*: Razı ve memnun olan nefis demektir. Bu makam, velîlerin mertebesi olarak bilinir. *Marziyye*: Razı olan (olunan) nefis anlamına gelir. Allah’ın kendisinden razı olduğu nefistir. Kurân’da, nefsin bu derecesi ile ilgili olarak şöyle buyrulmuştur: “Ey itminânına ermiş nefis! Sen Rabbinden, Rabbin de senden razı olarak Rabbine dön! Kullarımın arasına katıl ve cennetime gir!”⁵ *Sâfiye (Kâmile)*: Bütün kötülüklerden sıyrılıp manevi olgunluğa ermiş olan nefistir. Bu mertebeye ulaşan kişinin bütün sıfatları güzeldir ve yaptığı her davranış şekli ibadet sayılır.⁶

XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı, nefisle ilgili olarak en önemli eserlerinden biri olan Dîvânında şu görüşlere yer vermiştir:

⁵ age., s. 593; “O, senden, sen de O’ndan hoşnut olarak Rabbine dön!” Fecr (89) suresi ayet nu. 28.

⁶ Süleyman Uludağ, *Kuşeyri Risâlesi (Tasavvuf İlmine Dair)*, İstanbul 2003, s. 222-290; Mehmet Zahid Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, İstanbul 1983, 209-256.

Aşkınla olan buldu ayân devlet ü ikbâl
Hem izzet ü iclâl
Benlikde kalan nefse uyan müdbir-i bîmâr
Çekmiş o ziyânı (müs.1/23)⁷

İlahi aşka sahip olan kimse, manevi bir güce sahip olur. Benliğine güvenen ve nefsin kötü isteklerine uyan bir hasta gibi zarar etti. Nefs-i emmare, insanı kötülöklere yönlendirerek tehlikeli yollara sürükler. İlahi aşka mazhar olan kişi, talihli ve en kuvvetli olan kişidir. Nefsini terbiye edemeyen kimse ise talihsiz bir hastaya benzer.

Fi‘lin bu cevher ü araz ü akl ü nefsdır
Kavlin gönölde vahy ile hikmetdir ey Hudâ (2/10)

İnsan, ilahi aşka ulaşmak için akıl ve nefsini ıslah etmeli ve duygularını istikamet yolunda kullanarak hâkim olmalıdır. Akıl ve nefis, daha çok insanın beşeri yönüyle ilgilidir. İnsanoğlu, bu özelliklerini iyi bir yolda kullanarak da gönöl dünyasını zenginleştirebilir. Allah, gönöllerin hâkimidir. İnsanın, fiil ve sözünün birbiriyle uyuşması gerekir. Güzellikleri söyleyip dile getirmek yetmez; onları kuvveden çıkarıp fiiliyata dökmek gerekir.

Bîgâne eyle rûhumu bu akl u nefsdan
İki cihânda kıl beni aşkınla âşinâ (2/14)

Ey Allahım! Ruhumu, akıl ve nefsin maddi bağlarından kurtar. Bana iki cihanda senin aşkının güzelliğini tattır.

Rûh-ı nefs-i nebâtı seyr it ezhâr ü fevâkihden
Cemâl-i nefs-i hayvânîyle her hayvân cihân olmuş (3/45)

“Ey insan! Bitkilerin çiçek ve meyvelerinde, ruhanî olan nefislerini seyret. Hayvanî nefsinin güzelliğiyle de başta insan olmak üzere her canlı, büyük bir cihan gibidir.” Bitkilerin, çiçek ve meyvelerinde bulunan tohumlar, onların ruhları olarak kabul edilebilir. Başta insan olmak üzere, yaratılan her canlı, hayatta olması yani kendi çapında bir can taşıması bakımından, küçük bir cihan kabul edilir.

Gören açlıkda görmüşdür eger aşkı eger rûhu
Alan açlıkda almışdır künûz-ı nefs-i insânî (5/21)

Aşk ve ruh yolu olan açlık, insan nefsinin terbiye eden bir hazinedir. Açlık, aşka ulaşma yolunda önemli bir vasıtaadır.

Eger cennet dilersen nefsdan geç gönlüne gel kim

⁷ Manzum metinlerden sonra verdiğimiz rakamlar, Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânında bulunan şiirlere aittir. (Mustafa Güneş, *Tipkibasım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı*, İstanbul 2008)

Cehennem nefsidir bed-hûylarıdır nâr-ı sûzânı (5/51)

Eğer cennete girmek istersen, nefsinin isteklerinden vazgeçerek gönül dünyasına yönel. Cehennem, nefsin kötü huylarını yakan bir ateştir.

Ey gönül ahvâlimi bir kerre teşhîs eyle sen

Kim karîn-i aşk u cânsın yâ refik-ı nefis ü ten (7/2)

Tenden Hudâ'ya dilde seferdir cihâd-ı nefis

Kat'-ı tarîk-ı Ka'be-i cân u tayy-ı mâsivâ (8/21)

Nefisle mücadele, kesretten vahdete yolculuktur. Masiva, bu yolcuğa engel olur.

Hemân Allah için halkı severdi bugz ederdi hem

Ne dâst olmuşdu nefsiçün ne düşmen ol kerem kânı (11/4)

Hep i'tibârı atmışam âşıklığa el katmışam

Ben nefsi dâsta satmışam bu düşmenânı neylerem (12/4)

Aşkın demi her bir nefes bu kalbe saykal vursa bes

Bil aşk u cândır hem-nefes nefis-i behîmîdir fenâ (24/8)

Bu tende Âdem ü Havvâ be-gâyet rûşen olmuşdur

Velî ma'nâda akl u nefis-i külldür Âdem ü Havvâ (29/5)

Ehl-i nefis oldu aşkdan mahrûm

Ehl-i dil aşk ile mü'eyyed olur (80/8)

Nefis ü hevâya tâbî' olan ten esîridir

Sultân odur ki olmuş o mahkûm-ı rây-ı aşk (156/6)

Nefsâni olma âdem-i rûhânî ol eger

Dil hânesinde Hakkî dilersen likâ-yı aşk (156/7)

Hayât buldu o kim bildi nefsin ey Hakkî

Kim oldugun bilen aslâ ne gam görür ne helâk (169/7)

Ekl eger olsa kalil nefis ola hâr u zelîl

Kalb ola sâf u cemîl göstere dil-ber cemâl (183/5)

Kendi nefsin bilmeyen câhildir ol ârif degil

Her cevâbı kim o söyler mâ'nîde sâ'ildir ol (188/5)

Kim ki bilmiş nefsin olmuş mâsivâdan rûhı pâk

Nutk-ı pâkinden safâ bul kim dile vâsıldır ol (188/6)

Nefsi düşmen bilüp Allâhı sadîkım buldum

Fikr-i nefsi unudup zikr-i Hudâ'ya düşdüm (217/5)

Çün geçdi nefsîm ten sûzeninden
Gül-şen göründü dil revzeninden (261/1)
Çün uyudun nice bin gece nefis hazzı için
Bir iki şeb ne olur yâr-ı gâr için uyuma (270/2)
Bekâ istersen ol fânî bu nefsi eyle Râbbânî
Bekâ-ender-bekâ bul ol yem-i vahdetde dür-dâne (273/2)
İlâhi Hakkî'yi aşkınla öyle kıl hayrân
Ki mest olup unuda hazz-ı nefis ü dünyâyı (282/7)
Ne olursa koy ki bu olsun hôş yerin bulsun
Her kazâ baş üzre gelsin koy bu nefis ölsün
Cân gülistânı açılsun ten bâğı solsun
Tek bu dil dildârı bulsun mutma'in olsun
Tek bu cân cânâna irsün aşk ile tolsun (muh.4/1)
Sen halk ile yorulma
Bu nefis ile hem kalma
Kalbinden irag olma
Allâh görelim neyler
Neylerse güzel eyler (muh.7/10)
Hakkî Hakk için nehâr u leyl ol kâ'im
Ölmezden olup sen ol gamından hâ'im
Oldukça bu nefis hayy gönüldür nâ'im
Nefis ölse gönül bulur hayât-ı dâ'im (rubâ'î-50)
Nefsîm beni çok yemekle eyler pür-gam
Ağırlaşup olurum esamm ü ebkem
Az yiyüp az içsem ola gönlüm hurrem
Cismim hem olur hafîf ü cânım pür-dem (rubâ'î-53)
Nefsim beni aldamakla fırsat bekler
Çün sofrâ bulur o dem çekip emekler
Tergib eder ifrât yemek içmekler
Düşmen beni dostdan alıkor egler (rubâ'î-54)

Nefis, kişiyi aldatmak için daima fırsat bekler, bir sofrâ bulduğu zaman hemen ona koşar, yeme içmede daha fazlasını ister ve dosta ulaşmağa engel olur.

Şairin de belirttiği gibi nefis, kişinin en büyük düşmanı olup fırsat bulduğu zaman şehvani arzularını gerçekleştirmeye çalışır. Nefis, kişinin dosta (Allah) ulaşmasına engel olan büyük bir düşmandır.

Açlık ki tok eyler ol kamu a‘zâyı
Açlıkla bu nefis terk eder dünyâyı
Hem açlık açar rumûz-ı her ma‘nâyı
Açlıkda bulur bu cân ü dil Mevlâ’yı (rubâ‘î-58)
Nefs ehline gerçi açlık olmuş zindân
Ammâ o gönül ehlinedir hôş meydân
Açlıkda gönül safâ bulur lezzet-i cân
Pes cûdur ehl-i Hakk’a Hakk’dır ihsân (rubâ‘î-59)

Sonuç

XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairi ve şiir sahasında Yunus Emre okulunun önemli bir takipçisi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, Divanında, nefisle ilgili daha pek çok mısra vardır. Bunların hepsinin zikri ve günümüz Türkiye Türkçesine çevirisi bir yazının sınırlarını aşacağı için biz bunlardan bir kısmını yazımıza dâhil etmiş olduk.

Tasavvuf kültüründe, nefse muhalefet ederek onun aksi yönde hareket etmek daima bir erdem olarak kabul edilmiştir. İslâm kültürünün bir ürünü olan İslâm tasavvufu, geniş ölçüde İslâmî kaynaklardan da etkilenmiştir. Kur‘ân’da da daima nefsin kötülükleri emrettiği hatırlatılmıştır.⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanında da daima nefsin insanı kötülüklerle teşvik ettiği belirtilir. Şairin, bu tehlikeye karşı insanoğlunun aç kalarak (riyâzet) nefsin desiselerinden kurtulması gerektiğine işaret ettiği görülür. Erzurumlu İbrahim Hakkı, nefsin gösterdiği kin, ölç alma ve intikam gibi süflî duygulardan uzaklaşmaları için insanlara aşk yolunu gösterir.

Kaynaklar

Atay, Hüseyin, Yaşar Kutluay, *Kur‘ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Ankara 1985.

Güneş, Mustafa, *Tıpkıbasım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı*, İstanbul 2008.

⁸ *Kur‘ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, hzl. Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay Ankara 1985, s. 241; “Ben nefsimi temize çıkarmam; çünkü nefis, Rabbimin merhameti olmadıkça, kötülüğü emreder. Doğrusu Rabbim bağışlayandır, merhamet edendir.” Yusuf (12) suresi ayet nu. 53.

İz, Mahir, *Tasavvuf*, İstanbul 1997.

Kotku, Mehmet Zahid, *Nefsin Terbiyesi*, İstanbul 1983.

Ateş, Süleyman, (çev.) *Sülemî. Tasavvufta Fütüvvet*, Ankara 1977.

Uludağ, Süleyman, *Kuşeyri Risâlesi (Tasavvuf İlmine Dair)*, İstanbul 2003.